

Микола РУДЬ
Київ

ПОЛАБСЬКІ СЛОВ'ЯНИ І НІМЦІ НАПРИКІНЦІ X СТОЛІТТЯ

У складній історії слов'янського середньовіччя одне з важливих місць посідає проблема опору полабських слов'ян німецькій феодальній експансії на Схід у X – XII ст. Тому цілком природним є постійно існуючий дослідницький інтерес учених до даної проблеми. Деякі її питання, зокрема, основні перипетії майже двохсотлітнього протистояння полабських слов'ян і німців, знайшли висвітлення як у працях вітчизняних (О.Ф.Гільфердінг, М.П.Граціанський, С.Г.Григор'єв, Г.Е.Санчук)¹, так і зарубіжних істориків XIX – XX ст. (Л.Гізебрехт, В.Брюске, В.Фрітце, Й.Херрманн, А.Павінський, В.Богуславський, К.Ваховський, Г.Лябуда)². Проте через надмірну заангажованість і заполітизованість, недостатнє врахування протилежних точок зору, проблема полабсько-німецьких відносин доби раннього середньовіччя до цього часу залишається ще недостатньо розробленою і потребує об'єктивного, суто наукового дослідження, вільного від перевантаження заідеологізованими кліше та стереотипами.

У даній роботі зроблена спроба на основі маловідомих писемних джерел, а також останніх досягнень славістики у сфері слов'яно-німецьких стосунків дати короткий узагальнений нарис полабсько-німецьких відносин кінця X ст., тобто в період, котрий ознаменувався загостренням боротьби полабсько-прибалтійських слов'ян за свою свободу і незалежність і насамперед спалахом повстань 983 і 990 – 998 рр., внаслідок яких майже на 150 років було ліквідовано іноземний гніт на території Полаб'я.

Джерела з історії полабсько-німецьких відносин кінця X ст. надзвичайно бідні і уривчасті. Основними з них є німецькі хроніки Тітмара Мерзербурзького, Адама Бременського і Гельмольда. Написані авторами, що вороже ставилися до слов'ян, вони тенденційно висвітлюють історичні події кінця X ст., які відбувалися на землях між Ельбою та Одером. Значні труднощі у висвітленні розглядуваної проблеми обумовлені плутаниною, внесеною німецькими хроністами Адамом Бременським і Гельмольдом, які фактично об'єднали події, що відносяться до різних часів: повстання полабських слов'ян 983 року і повстання 990 – 998 років. Тому використання цих джерел потребує критичного відношення до них і можливе лише в їх співставленні, з врахуванням політичних позицій автора того чи іншого джерела.

Судячи з аналізу джерел, у X ст. полабсько-прибалтійські слов'яни мали порівняно розвинуте землеробство, ремесло, торгівлю. У них відбувалися розвиток міст, політична консолідація племен. Проте розпочатий у той час німецький феодальний “Дранг нах Остен” викликав гальмування цих процесів.

Захопивши у першій третині X ст. землі між Ельбою та Одером, німецькі феодали встановили там кривавий режим. Як правило, вони вбивали полонених слов'ян. Так, німецький король Генріх Птахолов, здобувши у 928 р. після 20-ти денної облоги місто Гану (центр слов'янського племені гломачів), знищив, за повідомленням Відукінда Корвейського, усе його доросле населення, а дітей перетворив на рабів³.

На загарбаних землях чужоземці насильно вводили християнство, утверджували там панування католицької церкви. Це знаходило підтримку з боку папства – натхненника німецької феодальної експансії проти слов'ян. Німецький хроніст XII ст. Гельмольд, розкриваючи сутність політики християнізації, вказував, що католицьке духовенство гнала на Схід жадою збагачення, а німецькі єпископи “щедротами імператора Оттона були багато наділені земними благами”⁴. Духовенство одержало на загарбаних територіях у своє володіння великі маєтки і навіть цілі міста. Крім того, єпископи збирали зі слов'янського населення ще й данину, а саме: “з кожного плуга по мірці зерна, 40 пучків льону і 12 монет чистого срібла; зверх того по

одній монеті на користь збирача”⁵. Слов’яни змушені були працювати на німецьких світських і духовних феодалів. За словами того ж Гельмольда, вони вважали за краще загинути, ніж перейти у християнство і платити німцям данину⁶. Християнська церква на Полаб’ї стала поплічником тяжкого іноземного гніту німецьких феодалів. Як наслідок усі повстання полабсько-прибалтійських слов’ян проти німецьких загарбників, котрі відбувалися у X ст., йшли під знаком боротьби з християнством. Цим багато в чому можна пояснити стійкість язичницької релігії у полабсько-прибалтійських слов’ян, які протиставили її християнству.

У ході завоювання слов’янських земель на Схід від Ельби зростало феодальне землеволодіння Саксонської династії, що правила в Німеччині у X – на початку XI ст., посилювалося закріпачення заельбських селян. Частину захопленої землі король роздавав своїм воїнам. У X ст. територія Полаб’я вкривається густою сіткою градів, що виконували не тільки військові функції, але й були важливим засобом закріпачення підкореного населення і джерелом прибутку королівської казни⁷.

Посилення феодальних порядків на Полаб’ї, що супроводжувалося різноманітними утисками і насильством німецьких світських і духовних феодалів, викликало відчайдушний протест у місцевого слов’янського населення. Його яскравим проявом стало повстання полабсько-прибалтійських слов’ян 983 р.

Відомо, що спадкоємець Оттона I – Оттон II (973 – 983) займався головним чином італійськими справами і мало цікавився подіями, що відбувалися на східних кордонах імперії. “З цієї причини, – писав Тітмар Мерзебурзький, – слов’яни стали потроху ухилятися від виконання не тільки божих законів, але й імператорських наказів”⁸. За словами того ж хроніста, герцог саксонський Бенон (наступник померлого у 973 році Германа) “мав за Ельбою, у ободритів лише тінь влади”⁹. Була зведена до мінімуму і влада Старградського єпископа, а його великі земельні володіння і прибутки були захоплені місцевими слов’янськими князями. Ще гіршими для іноземних завойовників були справи у лютичів. Вже у 977 р. лютичі відійшли від християнства, а у 983 р., коли за Ельбою поширилася звістка про тяжку поразку Оттона II у 982 р. поблизу Котрони в Італії від арабів, вони підняли повстання проти німців.

29 червня 983 року значний загін озброєних лютичів раптово напав на Гавельберг¹⁰, один з опорних пунктів німців на правому березі Ельби. Місто було взяте повсталими слов’янами, німецький гарнізон винищений, а християнські церкви зруйновані¹¹.

На третій день боротьби загони повсталих оточили найбільший міський центр центрального Полаб’я – Бранібор¹². Переляканий єпископ Волькмар і маркграф Дітріх втекли з міста, а католицьке духовенство, що залишилося в Браніборі, потрапило в полон. Коли слов’яни дізналися, що серед полонених немає єпископа Волькмара, особливо ненависного їм, вони викопали з могили тіло попереднього єпископа Доділо, похованого за три роки до того, зняли з нього церковний одяг, а потім кинули його без всякої поваги знову в домовину¹³. “Вся церковна скарбниця, – як повідомляє Тітмар, – була розграбована і багато крові пролито самим печальним способом”¹⁴.

Згідно зі свідченням Тітмара Мерзебурзького, на цьому однак повстання полабських слов’ян 983 р. не закінчилося. Доведені до крайньої межі німецькими утисками слов’янські загони переправились поблизу Магдебурга через Ельбу і спалили монастир св. Лаврентія в місті Кальбе, “а потім, – як зазначає німецький хроніст, – били наших, що втікали, як полохливих оленів. Наші гріхи вселяли нам страх, а їм мужність”¹⁵. Повстанці переможно дійшли до річки Тангери (притока Ельби в Саксонії), де відбулася велика битва з ворожими військами. У ній взяли участь близько 30 слов’янських полків піхоти й кінноти¹⁶. З німецького боку також виступили значні сили, на чолі яких стояли маркграф Дітріх та архієпископ Гізілер, котрі прагнули реабілітувати себе за попередню поразку. Перекручуючи події, Тітмар Мерзебурзький повідомляв, що в Тонгерській битві слов’яни зазнали нищівної поразки і “лише жменька їх змогла втекти на сусідній пагорб”¹⁷. Проте скоріш за все полаби лише тимчасово відступили, щоб зберегти свої основні військові сили для подальшої боротьби. На думку відомого польського історика Г. Лябуди, німці, незважаючи на здобуту перемогу у Тонгерській битві, не відчували себе впевнено і ще до настання темноти їх основні військові сили відійшли до Магдебургу; наступного дня до них приєдналась і решта німецького війська¹⁸. Цими подіями і закінчується полабсько-німецьке протистояння 983 р., внаслідок якого припинилася

залежність лютичів від німецьких феодалів, а також було ліквідовано християнство на території центрального Полаб'я (єпископства Гавельберзьке і Бранденбурзьке), що дозволило місцевому слов'янському населенню знову повернутись до язичництва.

Результати повстання полабських слов'ян 983 р. були б значно вагоміші, коли б західні слов'яни виступили єдиним фронтом проти німецької феодалної експансії. Однак цього, на жаль, не сталося. У подіях на Полаб'ї кінця X ст. територіальні суперечки і відсутність єдності серед слов'янських князів проявляється з усією очевидністю. У той час, коли полабсько-прибалтійські слов'яни відчайдушно боролися проти німецьких загарбників, чеський князь Болеслав II і польський князь Мешко I, керуючись особистими і династичними цілями, намагаються урвати частину території Полаб'я.

Скориставшись загостренням внутрішньополітичної боротьби в Німеччині внаслідок раптової смерті імператора Оттона II (7 грудня 983 р.), а також загальним послабленням влади німців за Ельбою, війська чеського князя Болеслава II несподівано окупували у 984 р. Мейсенську марку, що займала ключові позиції на Полаб'ї¹⁹. Політика Болеслава чеського стосовно Мейсенської марки на відповідала інтересам не лише Німеччини, але й польського князя Мешко I, котрий укладає союз з німецьким імператором Оттоном III. Під тиском німецької і польської дипломатії, підкріпленої військовими діями, чеський князь Болеслав II змушений був у 987 р. звільнити Мейсенську марку і віддати її Оттону III²⁰. Як Оттонів союзник польський князь Мешко I взяв також активну участь у німецьких походах 985, 986 і 987 рр. проти полабсько-прибалтійських слов'ян²¹, які принесли останнім численні страждання і спустошення, викликавши нову хвилю повстань проти іноземних загарбників, що прокотилася Полаб'ям у 90-х роках X ст.

На цей час центром повстанського руху стала територія Ободритського князівства. Ободрити, очевидно, приєдналися до повстання у 990 р.²² На чолі їх стояли князі Мстивою і Мечидраг. Розповідаючи про це, Гельмольд пов'язував причину бунту ободритів з образою завданою князю Мстивою, котрому відмовили у саксонській нареченій – племінниці герцога Бернарда²³. Відомий спеціаліст зі слов'яно-німецьких відносин у середні віки, професор Московського університету – Д.М.Єгоров цілком справедливо піддавав сумніву правдивість даної інформації хроніста²⁴. Основною причиною повстання безумовно було зростання іноземного гніту. Оплот цього гніту, як вже зазначалося вище, слов'яни вбачали у християнстві, котре насильно насаджувалося німецькими єпископами, тому повстання ободритів, як і попередній повстанський рух лютичів 983 р., проходило під лозунгами ліквідації християнства і відновлення язичництва.

Зібравши військо, ободрити, як повідомляє Гельмольд, “спочатку спустошили мечем і вогнем всю Нордальбінгію, потім пройшовши решту Славії, спалили і зруйнували все до останньої церкви, священників та інших служителів церкви різними катуваннями замучили, не залишивши по той бік Альбії (Ельби – М.Р.) і сліду від християнства”²⁵.

Ймовірно, у цьому ж 990 р. загони ободритів перейшли Ельбу і заглибившись у німецьку територію зруйнували Гамбург, багатьох жителів якого і священників при цьому взяли в полон, а потім повбивали з ненависті до християнства²⁶. Проте найбільше християн знищено було, за свідченням Гельмольда, у Старграді; серед них і 60 священників, які скінчили життя в жахливих муках. Повсталі, як зазначає німецький хроніст, “... розрізали їм залізом шкіру на голові у формі хреста, розітнули таким чином, у кожного мозок, потім зв'язали їм руки за спиною і так водили сповідників божих по всіх слов'янських містах, доки вони не померли”²⁷. Ненависть до християнства була настільки великою, що навіть князя Мстивою, який протягом багатьох років боровся проти іноземних загарбників і брав активну участь у повстанні, вигнали із землі ободритів за його перехід до католицизму²⁸.

Слідом за ободритями піднялися на боротьбу і лютичі, котрі поновили свої напади на прикордонні німецькі області. У відповідь німці вирішили заволодіти племінним центром гаволян Бранібором. Бої за Бранібор були надзвичайно запеклими. Протягом 991 р. місто кілька разів переходило з рук в руки²⁹. Весною 992 р. велике німецьке військо знову з'явилося під мурами Бранібора, підтримане цього разу військами польського і чеського князів³⁰. Проте задуманий план захоплення міста провалився. Мужні захисники Бранібора змусили німецьких феодалів укласти перемир'я, за яким місто залишалося за слов'янами (992 р.). І лише зрада

німецького рицаря Кізо, котрий до того діяв спільно зі слов'янами, дозволила німцям підступно оволодіти Брані бором у 993 р.³¹

Не менш мужньо боролися проти німецької агресії і ободрити, які у цей час вигнали католицьких єпископів і відкрито повернулись до язичництва. Влітку 992 р. Оттон II здійснив два походи проти ободритів. Проте результати їх були невтішними для німецьких феодалів. В обох з них вони зазнали поразки³².

У 994 р. німецькі феодали здійснили три нових походи на територію Полаб'я, які, як і попередні, завершилися для них невдало³³. Ці невдачі в землях лютичів і ободритів створили сприятливу обстановку для контрнаступу слов'ян. У 995 р. вони дійшли до Гільдесгейма, одного з великих міст північно-східної Німеччини і спустошили його околиці³⁴. Успіхи полабських слов'ян пояснюються звичайно не тим, що в цей час у Саксонії спалахнула масова епідемія і голод, як стверджує у своїй хроніці Тітмар Мерзебурзький³⁵, а тим, що внаслідок низки поразок, яких зазнали німецькі феодали, їх військові сили були дезорганізовані. Полабські слов'яни, у результаті досягнутих успіхів відчували піднесення.

Зміцнивши попередньо Гамбург, Оттон III восени 995 р. здійснив новий великий похід проти полабсько-прибалтійських слов'ян, у якому і цього разу взяли участь польські і чеські війська³⁶. Проїшовши вогнем і мечем спочатку по землі ободритів, а потім лютичів, Оттон III переконався, що подальше перебування на Полаб'ї може призвести до загибелі його війська. Під тиском усе більш зростаючого опору слов'ян та їх нападів Оттон III повернув свої війська назад до Саксонії. Після цього визвольна боротьба слов'ян проти іноземних загарбників ще більше посилюється. Переслідуючи німців слов'яни знову почали спустошувати прикордонні області Німеччини. До кінця 995 р. весь правий берег Ельби був звільнений від німців³⁷.

Удари слов'ян були настільки сильними, що Оттон III змушений був знову розпочати мирні переговори. На початку 996 р. мирний договір було укладено³⁸.

Пороте німецькі феодали зовсім не думали відмовлятися від своїх агресивних планів стосовно полабських слов'ян. Вони потребували лише передишки, необхідної для реорганізації і поповнення своїх військ, що брали участь у численних походах проти полабських слов'ян. Тому мир, укладений у 996 р. зберігався недовго. У 997 р. агресивні військові дії Оттона III проти полабсько-прибалтійських слов'ян відновились, хоча й знову невдало для німців. Єдиним успіхом Оттона III під час цього походу було укріплення міста Арнебурга на лівому березі Ельби, де він залишив свою залогу. Укріплене місто було доручене опіці магдебурзького архієпископа Гізілера, котрий проте внаслідок недбалості не утримав його. Лютичі захопивши фортецю, спалили її³⁹.

У 998 р. ободрити, вторгнувшись у Саксонію, напали на монастир Гілерслебен поблизу Магдебурга і захопивши у полон черниць, спалили його⁴⁰. Це був, мабуть, останній епізод у німецько-полабському протистоянні 90-х років X ст. У результаті кривавої запеклої боротьби слов'янські племена між Ельбою і Одером зуміли відстояти приблизно на 150 років свою свободу і незалежність.

Боротьба полабсько-прибалтійських слов'ян проти експансії німецьких феодалів наприкінці X ст. мала велике значення і для слов'янського світу в цілому. Завдяки їх стійкому опору, німецький "Дранг нах Остен" був припинений далі на хід, насамперед проти Польщі, що дозволило Давньопольській державі завершити під кінець X ст. боротьбу за об'єднання польських земель.

Однак результати повстань 983 і 990 – 998 рр. були б ще значнішими, коли б на території численних полабсько-прибалтійських племен існувало міцне державне утворення. Іншим фактором, який негативно вплинув на хід визвольної боротьби заєльбських слов'ян наприкінці X ст. була недалекоглядна зовнішня політика польських князів Мешко I та Болеслава I Хороброго і чеського князя Болеслава II, котрі замість того щоб виступати єдиним фронтом з полабськими слов'янами, були роз'єднані з політичних причин і в свою чергу втручалися у внутрішні справи Полаб'я.

¹ Гильфердинг А.Ф. История балтийских славян. – СПб., 1874; Грацианский Н.П. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века. – М., 1943; Григорьев С.Г. Из истории западных славян (франко-славянские и германо-славянские отношения в Полабье в VIII – X вв.) // Ученые записки Дальневосточного государственного университета. – 1961. – Вып.3; Санчук Г.Э.

Полабские славяне и Германия в 20 – 30-е годы X в.// Славяне в эпоху феодализма. – М., 1978.

² Giesebrecht L. Wendische Geschichten aus den Jahren 780 – 1182. – Berlin, 1843. – Bd.I – III; Brücke W. Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10. – 12. Jahrhunderts. – Münster – Köln, 1955; Fritze W. Der slawische Aufstand von 983 – eine Schicksalwende in der Geschichte Mitteleuropas, – Berlin, 1984; Die Slawen in Deutschland: Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12 Jahrhundert: Ein Handbuch / Herausgegeben von J. Herrmann. – Berlin, 1974; Павинский А.И. Полабские славяне в борьбе с немцами VIII – XII столетий. – СПб., 1871; Boguslawski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. – Poznań, 1892. – Т.3; Wachowski K. Słowiańszczyzna Zachodnia. – Poznań, 1950; Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej. – Poznań, 2002. – N. 1.

³ Видукинд Корвейский. Деяния саксов. – М., 1975. – Кн. I. – § 35.

⁴ Гельмольд. Славянская хроника. – М., 1963. – Кн. I. – § 12.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – Кн. I. – § 16.

⁷ Санчук Г.Э. Полабские славяне... – С.169.

⁸ Kronika Thietmara. – Poznań, 1953. – L. III. – S.10.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Thietmar, III, 17.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibid., III, 18.

¹⁶ Ibid., III, 19.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Labuda G. Fragmenty dziejów... – S.209.

¹⁹ Thietmar, IV, 5.

²⁰ Labuda G. Fragmenty dziejów... – S.298.

²¹ Die Slawen in Deutschland... – S.286.

²² Labuda G. Fragmenty dziejów... – S.240.

²³ Гельмольд, I, 16.

²⁴ Егоров Д.Н. Колонизация Мекленбурга в XIII веке: Славяно-германские отношения в средние века. – М., 1915. – Т.1. – С.28 – 29.

²⁵ Гельмольд, I, 16.

²⁶ Thietmar, III, 18; Гельмольд, I, 16.

²⁷ Гельмольд, I, 16.

²⁸ Там само.

²⁹ Thietmar, IV, 22.

³⁰ Гильфердинг А.Ф. История балтийских славян... – С.403.

³¹ Die Slawen in Deutschland... – S. 287.

³² Григорьев С.Г. Из истории западных славян... – С.170.

³³ Там само.

³⁴ Гильфердинг А.Ф. История балтийских славян... – С.405.

³⁵ Thietmar, IV, 19.

³⁶ Die Slawen in Deutschland... – S.288.

³⁷ Гильфердинг А.Ф. История балтийских славян... – С.406.

³⁸ Labuda G. Fragmenty dziejów... – S.241.

³⁹ Die Slawen in Deutschland... – S.288.

⁴⁰ Павинский А.И. Полабские славяне... – С.114.